

Володимир Подрига
(Лубни)

ОБРАЗ ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ-МАНДРІВНИКА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХVІІІ – ХІХ СТОЛІТЬ

У статті розглядаються особливості художньої інтерпретації образу Григорія Сквороди-мандрівника. Хоча літератори створили поліфонічний образ мислителя (святого, мудреця, вчителя, друга, самотника), усе ж він трактується як подорожній. Такий підхід зумовлений духом часу, особливостями мандрівної традиції (дяки, бурсаки), індивідуальним способом життя.

Ключові слова: інтерпретація, образ, мандрівник, мандрівна традиція.

В статье рассматриваются особенности художественной интерпретации образа Григория Сквороды-путешественника. Хотя писатели изобразили полифонический образ мыслителя (святого, мудреца, учителя, друга, отшельника), но прежде всего он видится ими как путешественник. Такой подход обусловлен духом времени, особенностями традиции странствий (дьяки, бурсаки), личным способом жизни.

Ключевые слова: интерпретация, образ, путешественник, традиция странствий.

The article deals with the peculiarities of fiction interpretation of the image of Grygoriy Scovoroda-traveller. Though writers create the polyphonic image of the thinker (saint, wise man, teacher, friend, hermit), he is interpreted as a traveller. This approach is caused by the spirit of the times, peculiarities of travelling tradition (deacons, seminarists), individual walks of life.

Key words: interpretation, image, traveller, travelling tradition.

Спроби охудожнити постать вдатного українця Григорія Савича Сквороди, універсалізувати як символ чи узаконити як святого, викликані потребою зрозуміти його життєву позицію, переосмислити ті чи інші факти життя, поведінку, моральні норми, світоглядні орієнтири, здобути відповіді на злободенні питання доби.

Письменники, вдаючись до вимислу та домислу, опираючись на претекст (фольклорний, мемуарний, художній), створили той образ, який відповідав їхньому уявленню про характер, вдачу Григорія Сквороди, його життя. Як засвідчила Т.С. Пінчук, «найбільший інтерес до самої портретованої особи (або інтерпретованого твору, образу) не суперечить тому, що художнє осмислення її обертається розкриттям суперечностей теперішнього часу, висвітленням насущних проблем, переважно й не властивих віддаленому минулому, в якому жив і працював той чи інший митець або писав славнозвісні твори» [11, с.65]. На створений одного разу образ-штамп (у нашому випадку – Григорія Сквороди) напластовується інший образ, викликаний уявою автора, життєвою необхідністю, ситуацією, подією, що турбують митця і що можуть бути пояснені через призму діяльності тієї особи, яку увічне, оцінює, характеризує у власному творі. Тому образ-штамп Григорія Сквороди-мандрівника доповнюється образами Григорія Сквороди-мудреця, Григорія Сквороди-учня, Григорія Сквороди-вчителя, Григорія Сквороди-святого, Григорія Сквороди-безсрібника, Григорія Сквороди-самотника. Не варто забувати, що художній образ історичного діяча повинен бути пізнаваним. Пізнаваність Григорія Сквороди як мандрівника в художніх творах забезпечується низкою спеціальних образів-предметів, а також лексем-маркерів на позначення речей: палиці, торбини, чобіт, свити, флейти тощо.

Художні твори, у яких змальовано образ Григорія Сковороди, були об'єктом літературознавчих студій. П.Михед у статті «Изображение личности Г.С. Сковороды в романе В.Т.Нарежного «Российский Жилбаз» довів, що прототипом Івана Особняка став Григорій Сковорода [8]. Дослідник А.Черняк вважав, що Павло Білецький-Носенко намагався «створити образ мислителя», усе ж його «байки «Мудрець та старшина військовий» і «Сковорода»..., не мають художньої цінності» [13, с.5]. Аналізуючи оповідання Ізмаїла Срезневського «Майоре, майоре», він резюмував, що літератор «не зовсім правильно» розумів Григорія Сковороду, адже змалював його «людиною релігійною»; однак, «не намагався викривити його образ свідомо, приписуючи героєві не притаманні риси» [13, с.4]. Учена І.Береза зазначила, що в «оповіданні «Майоре, майоре!»... стикаємося із сакралізацією образу Григорія Сковороди» [1, с.426], адже Ізмаїл Срезневський, створюючи образ генія українського народу, «використав традиції давньоукраїнської агіографії, шкільної драми і ...спадщини великого українського філософа і письменника XVIII ст.» [1, с.431]. Науковець Г.Нога у статті «Григорій Сковорода в рецепції Тараса Шевченка» зазначив, що Тарас Шевченко бачив постать філософа різнобічно, а тому він у «повісті «Близнецы», на перший погляд, справляє враження дивака. Саме таким намагається зобразити його Кобзар, акцентуючи увагу, перш за все, на, так би мовити, «безпричинному» мандрівництві» [10, с.213]. Літературознавці по-різному тлумачили поему Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода». Б.Мельничук, А.Черняк, Т.Пінчук вважали, що літераторові не вдалося створити повноцінного образу Григорія Сковороди. Проте існує й інша думка. В.Владимирова, аналізуючи створений у поемі образ філософа і поета, зазначила, що в ній «була здійснена спроба багатобічного... змалювання образу цієї феноменальної особистості» [3, с.445].

Учені звертали увагу на художні твори, у яких змальовано постать Григорія Сковороди з різних боків, проте не з'ясували особливості трактування його образу як мандрівця. Тому мета дослідження полягає в здійсненні аналізу образу Григорія Сковороди-мандрівника у творах українських письменників кінця XVIII – XIX століть.

Образ Григорія Сковороди в національній літературі кінця XVIII – XIX століть формувався постійно, набуваючи нових ознак. Як зазначив Б.Мельничук, «Григорій Сковорода був надзвичайно яскравою особистістю, життя його не менш цікаве й повчальне, аніж твори. Саме цим, насамперед, і пояснюється факт, що він привертав і привертає увагу багатьох майстрів слова» [7, с.61–62]. В епітафії «Ревнитель истины, духовный богочтец», повісті «Жизнь Григория Сковороды» Михайла Ковалинського, романі Василя Наріжного «Российский Жилбаз», байках Павла Білецького-Носенка «Мудрець да старшина військовий», «Сковорода», оповіданні Ізмаїла Срезневського «Майоре, майоре», повісті Тараса Шевченка «Близнецы», поемі Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода» розкривається поліфонічний характер образу мандрівного мудреця, який зберігав свою ідентичність християнина-українця в умовах колоніальної залежності нашої країни.

У названих творах національної літератури створено глибокий та різногранний поліобраз Григорія Сковороди, який бачиться як святий, мудрець, вчитель, учень, самітник, містик, безсрібник тощо. Однак яким би не було трактування його постаті українськими літераторами (сучасниками і наступниками), він завжди усвідомлювався ними як мандрівник, високо духовна особистість українця, шукач істини, себе справжнього, шляхів подолання людиною моральної убогості та надмірних земних насолод. Збереження ідентичності українця в умовах колоніальної залежності спонукало філософа до активного пошуку істинного знання, моральних основ життя особистості, схиливши його на шлях мандрів. Майже в усіх проаналізованих творах, різних за світоглядом, походженням, вихованням, уподобаннями і смаками авторів, образ Григорія Сковороди змальовано як подорожнього.

Культ мандрів був поширений в українському суспільстві здавна. Пригадаймо давньоукраїнських паломників, які з дозволу офіційної церковної влади здійснювали подорожі до святих місць, – Данила (початок XII ст.), Досифея (початок XIII ст.), Данила Корсунського (кінець XVI ст.), Мелетія Смотрицького (перша половина XVII ст.), Іполита

Вишенського (початок XVIII ст.), Василя Григоровича-Барського (перша половина XVIII ст.). У XVIII столітті закордонні подорожі сприяли набуттю нових і потрібних знань, яких молодь не могла отримати в українських навчальних закладах, тому юнацтво мандрувало Європою (Іван Богомолевський, Стефан Лукомський, Василь Ханенко, Василь Стефанович, Іван Пешковський, Григорій Сковорода, Іринеї Фальківський), отримуючи найкращу освіту.

Григорій Сковорода був репрезентантом української мандрівної традиції іншого, ніж бурсаки чи дяки, гатунку, але він, як і всі, хто подорожував, дошукувався власної ідентичності у поліфонічному і складному світі. Учена З.Геник-Березовська зазначала, що «обраний Сковородою спосіб життя хоч зовні і нагадував подорожі тогочасних мандрівних «дяків» і студентів, внутрішньо, однак, був чимось винятковим у ті часи, коли внаслідок втраченої автономії України взяв гору ідеал блаженної комфортності та бездуховності. У такій ситуації Сковорода відмовився од запропонованих йому суспільством пропозицій..., задовольнився існуванням жебрака. Розрив з суспільством проявився в нього згодом у послідовній антиутилітарності та суспільній індиферентності» [4, с.62]. Дослідниця не вважала, що Григорій Сковорода був наступником української традиції мандрівних дяків і бурсаків, а також визнавала його жебраком. Не можемо погодитись з такими висновками. Як свідчать уснопоетичні, мемуарні, художні джерела, Григорій Сковорода, хоч і не мав власного майна (хати, господарства, грошей), усе ж не голодував і не просив милостиню, а просвітлюючи простолюду, навчаючи його дітей, отримував плату у вигляді одягу, їжі, тимчасового помешкання.

Стосовно важливості філософії Григорія Сковороди, його подвижницької праці на ниві розвитку української духовності, то її відмічали усі дослідники спадщини – чи то віршів, чи байок, чи трактатів, чи діалогів. Та не лише його спадщина впливала на формування українства. Він сам у живому спілкуванні з викладацької кафедри, у приватних розмовах з шляхтою, державними службовцями, інтелігенцією, духовенством, селянами продукував ідеї, що згодом давали свої плоди в індивідуальному зростанні особистості, яка усвідомлювала потребу діяти на користь інших, передовсім, відроджувати українську духовність, освіту, науку. Григорій Сковорода, хоча й був прихильником усамітненого способу життя, усе ж став генератором процесу відродження українського життя в умовах російського імперського поневолення рідного краю, нищення культури свого народу.

Григорій Сковорода у повісті Михайла Ковалинського «Жизнь Григорія Сковороды» трактується як подорожній. Автор акцентував на його постаті як мандрівного українця: «Дух его отдалял его от всяких привязанностей и дѣлая его пришельцом, переселенником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемірнаго, который, не имѣя родства, стяжаній, угла, гдѣ главу прилонити, сторицею больше вкушает удовольствій природы, удовольствій простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах вѣчнаго» [5, с.443]. У такий спосіб філософ намагався не лише шукати шляхів реалізації власних духовних, розумових можливостей, а й виявляв протест супроти колоніальної системи, у нових умовах і на іншому (вищому) рівні продовжував традиції мандрівних дяків та бурсаків.

Тлумачачи постать Григорія Сковороди як мандрівника, Михайло Ковалинський постійно підкреслює її образом шляху, а також маршрутом мандрів, називаючи реальні просторові об'єкти – міста, села, хутори, за допомогою яких відтворює уявну подорож мислителя Україною та за кордоном: Чорнухи – Київ – Санкт-Петербург – Київ – Токай – Відень – Офен – Пресбург – [Київ] – Переяслав – Коврай – Переяслав – Москва – Переяслав – Коврай – Белгород – Харків – Белгород – [Стариця] – Харків – Белгород – Харків – Київ – Харків – [Гужвинське] – Гусинка – Київ – Охтирка – Гусинка – Таволзька Слобода – Бурлуки – Бабаї – Іванівка – Хотетове – [Харків] – Охтирка – Суми – Святогірськ – Сінняйськ – Харків – Гусинка – Хотетове – Курськ – Слобода Іванівка. І де б не був мудрець, він завжди повертався до рідного краю, який любив понад усе, адже, як зазначив літератор, «любовь его к отечественному краю отвлекала его Малороссию» [5, с.443].

У романі Василя Наріжного «Российский Жилбляз» риси характеру, спосіб життя Григорія Сквороди втілено в образі персонажа Івана Особняка, який бачиться автором як мандрівник, мудрець та дивна людина. Цього героя автор виписав через призму бачення персонажа Гаврила Симоновича Чистякова, який відмітив, що його співрозмовник – дивний чоловік, учений рідкісного обдарування [9, с.525]. Прозаїк змалював Івана Особняка у постійному рухові: він йде від річки, на березі якої відпочивав, до селища, а з нього – до Києва. Подорожуючи з місця на місце, міркує над проблемами духовності людини, зобов'язавши себе «преподают молодым людям правила жизни» [9, с.548]. Змальовуючи образ Івана Особняка, Василь Наріжний вводить низку слів-ідентифікаторів, які вказують на мандрівний спосіб життя, й нагадують про Григорія Сквороду: торба, свита («сюртук»), флейта.

Павло Білецький-Носенко також створив образ Григорія Сквороди як подорожнього. У байці «Мудрець та старшина військовий» увиразнив його постать лексемами «путь», «поплентавсь», «приходить»; словосполученням «дорожній клунок», підкреслюючи мандрівний спосіб життя: «Як кілька дней мудрець у пана погостив, / Зобрався знову в'путь и за спину надів / Дорожній клунок...» [2, с.108]; «Ось, дума, поплетусь в'гетьманскую столицю... Приходить» [2, с.109]. У творі наголошено, що філософ подорожує, шукаючи виходу зі складної ситуації, а також міркує, як краще вчинити з подарованим старшиною діамантом. Григорій Скворода трактується національно свідомим, мудрим, адже викриває недолугість та нерозумність новообраного гетьмана, що допоміг царській Росії поневолити Україну.

Ізмаїл Срезневський продовжив традицію художнього зображення Григорія Сквороди-мандрівника в оповіданні «Майоре, майоре», однак змалював і як лікаря, який безкоштовно зцілює недужим тілесні та душевні хвороби, і як звичайну людину, і як нареченого. Створюючи образ філософа, прихильника народу, письменник оповідає про мандри не велелюдними дорогами, а стежками, що ведуть до жител простолюду: «З битого шляху зійшов він (Григорій Скворода. – В.П.) на манівець, потім на стежку: стежки він любив більше доріг. Переходячи з однієї на другу, по гаях та левадах, він натрапив на ту, що з села вливалась до хутора Майора» [12, с.60].

Як зазначив в оповіданні Ізмаїл Срезневський, Григорій Скворода – свідомий власного життєвого вибору, тому бачить себе мандрівним убогим чоловіком: «– Що я! Мандрівця мене ви прийняли, почастували, зробили своїм другом; мандрівця, що йому була одна радість, одна надія на землі – спокій, а ви подарували йому щастя» [12, с.89]. У розмові з Майором філософ роз'яснює, що він не волоцюга, а старець, тобто досвідчений, мудрий: «– Цебто ти хочеш на цілий вік лишитись волоцюгою? – Волоцюгою – ні. Я мандрую, як і всі, і старчиком назавжди залишусь. Цей стан саме по мені...» [12, с.103]. Мандрівний спосіб життя Григорія Сквороди автор підкреслив образами-предметами: палиці, флейти, а також слів, за допомогою яких читач уявляє рух: «натрапив», «простяглась», «провів», «пішов», «блукає», «минаючи». Постать філософа увиразнено й лексемами-ідентифікаторами на позначення предметів, пов'язаних з мандрівним способом життя (свити, палиці, чобіт, клунка з ганчірками) [12, с.105].

Цікавився постаттю Григорія Сквороди і Тарас Шевченко. Про це довідуємося з його творів, у яких він мислиться символом минулого часу, що не може бути цілковито зрозумілим у ХІХ столітті.

У повісті «Близнецы» за допомогою прийому ретроспекції письменник намагався розкрити загадку і суперечливу постать філософа, тому не лише згадує його [14, с.222], а й оповідає про життя та працю в Переяславі, подорожі до різних населених пунктів України [14, с.224]. Тарас Шевченко змалював образ Григорія Сквороди-мандрівника, котрий перебуває у постійному русі: приходить до Переяслава, де навчає учня музиці; подорожує до Березані, мешкає в друзів; вирушає до Києва, зустрічається і спілкується з Іваном Левандою; відправляється до Стайків, Трахтемирова, Переяслава, Яготина, Полтави [14, с.224–225]. За допомогою лексеми «далее» Тарас Шевченко змодельовав невизначений уявний маршрут Григорія Сквороди, підкресливши, що його життя перебувало у безкінечних подорожах.

Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Скворода» завершив процес художнього осмислення образу видатного українця, що відбувався упродовж ста років. Письменник в аналізованому творі змалював образ Григорія Сквороди-мандрівника, вписавши його не лише в контекст XVIII століття, а й у тисячолітню історію України, вважаючи, що мандри філософа – цілеспрямовані. На початку життя він подорожує з освітньою метою («А ритор мій, усю худобу / Грошима впакувавши в торбу, / За Гори Угорські чвалав, / Від Німця д' Німцеві блукав...») [6, с.323], а пізніше – через потребу знайти високу духовну особистість («Бездомним Странником блукав, / И між людьми людей шукав» [6, с.321]). Літератор переконаний, що мислитель подорожував усвідомлено, тому цілком справедливо бачить його «переселенником», «странником» [6, 329]. Жанр поеми дозволив митцеві не лише відтворити основні події життя визначного українського діяча, але й ліризувати його постать, порівнявши, наприклад, з птахом, зайвий раз увиразнивши постать Григорія Сквороди-мандрівника: «Не инший хто, як наш лелека, / Перелетень Скворода...» [6, с.331].

Продовжуючи творити образ мандрівника, Пантелеймон Куліш наголосив на життєвій потребі Григорія Сквороди подорожувати, спостерігати, аналізувати, звільнятися від світської метушні, дошукуватись правди: «Досмертним у Грицька звичаєм / Було, в старого сироти, / Вхопити костур та й брісти / Піхотою, куди сам знає, / Мовляв, ні с того, ані с с'єго... / Вбачали странника С'вятого / Там, де ніхто не сподівався: / Бо метеором він з'являвся. / Тоді схоластика с'ятисьняла / Ще білш од клобука уми, / Но від Письменської тюрми / Грицька мандрівка визволяла [6, с.337].

Отже, у творах Михайла Ковалинського, Василя Наріжного, Павла Білецького-Носенка, Ізмаїла Срезневського, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша Григорій Скворода змальований як мандрівник, шукач духовності. Таке трактування постаті видатного українця зумовлене рисами часу, у який жив філософ, особливостями мандрівної традиції українського народу, індивідуальним способом життя митця. У кожному конкретному випадку його образ подорожнього підсилюється іншими образами, наприклад, мудреця, святого, вчителя, друга, самотника. Попри таке різноманітне тлумачення постаті Григорія Сквороди він бачиться, перш за все, людиною, що сприяла розвитку українства. Подальший аналіз художніх творів, у яких інтерпретується образ Григорія Сквороди, допоможе краще зрозуміти бачення його постаті українськими письменниками.

Список використаних джерел

1. Береза І. Рецепція давньоукраїнських топосів у повісті Ізмаїла Срезневського «Майоре, майоре!» / І. Береза // Скворода Григорій: Ідейна спадщина і сучасність. – К. : ТОВ «ВД «Переяслав», 2003. – С. 425–432.
2. Білецький-Носенко Павло. Мудрець да старшина військовий / Павло Білецький-Носенко // Приказки в чотирох частях. Часть перша / П. Білецький-Носенко. – К. : В друкарні Е.Я. Федорова, 1871. – С. 108–109.
3. Владимірова В. Григорій Скворода в оцінці Пантелеймона Куліша / В. Владимірова // Скворода Григорій: Ідейна спадщина і сучасність. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Переяслав», 2003. – С. 445–449.
4. Генік-Березовська З. Григорій Скворода: образ художній і справжній / З. Генік-Березовська // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 61–68.
5. Ковалинський Михайло. Жизнь Григорія Сквороды писана 1794 года в древнем вкусь / Михайло Ковалинський // Скворода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Скворода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С. 439–476.
6. Куліш П. А. Грицько Скворода: Староруська поема / П. А. Куліш // Сочинения и письма [под ред. И. Каманина] / П. А. Куліш. – К. : Типографія Т. Г. Мейнандера, 1909. – Т. 3. – С. 295–412.

7. Мельничук Б. І. Поетичне слово про Григорія Сковороду / Б. І. Мельничук // Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г.С. Сковороди. – Х. : Вид-во Харківського державного університету, 1972. – С. 61–64.
8. Михед П.В. Изображение личности Г.С. Сковороды в романе В.Т. Нарезного «Российский Жилбаз» / П. В. Михед // Вопросы русской литературы. – 1979. – Вып.1. – С. 124–130.
9. Нарезный В. Российский Жилбаз, или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова / В. Т. Нарезный // Избранные сочинения: В 2 т. / В. Т. Нарезный. – М. : ГИХЛ, 1956. – Т. 1. – 624 с.
10. Нога Г. Григорій Сковорода в рецепції Тараса Шевченка / Г. Нога // Верховина: [збірник наукових праць на пошану професора Олекси Мишанича]. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 210–215.
11. Пінчук Т. С. Штрихи до поетичного портрета Гр. Сковороди / Т. С. Пінчук // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 65–68.
12. Срезневський І. Майоре, майоре. Оповідання з життя Г.Сковороди / І. Срезневський. – Х. : Рух, 1930. – 120 с.
13. Черняк А. М. Образ Григорія Сковороди в художній літературі / А. М. Черняк // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 12. – С. 3–9.
14. Шевченко Т. Г. Близнецы // Шевченко Тарас. Повести / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1986. – С. 214–331.

Стаття надійшла до редакції 1 березня 2011 року